

Inhoud

Inleiding 9

Oorlog, Gouden Eeuw, ongelijkheid

1

Een oorlog van internationale propties 15

Holland weet zijn gebied snel veilig te stellen

De Nederlanders bijten zich vast in hun positie

Patstelling en tijdelijk bestand

Oorlog op nog grotere schaal en wederom een patstelling

Na 1648: nieuwe vijanden, nieuwe oorlogen

In het krachtenveld van grootmachten

2

De Nederlandse ‘oorlogsschool’ 41

Van geuzen en huurlingen naar staand leger

Professionalisering en betaling

Standaardisering, bewapening, nieuwe tactieken

Vestingen, vestingwerken, belegeringen

Terugval na 1648

Militaire revolutie

3

Hoe de oorlog de handel overzee stimuleerde 61

Opbouw van de zeemacht

Omvang van de oorlogsvloot

Het economisch effect van de admiraliteiten

Kaapvaart: kosten en baten

Koloniale oorlogen in de Oost...

...En in de West

Landroof

De vruchten van de oorlog op zee

4

De steden beschermd 87

De schutterij

Garnizoenen: nadelen en voordelen

Soldaten vinden goed onderdak

Reikwijdte van de vestingwerken

Nieuwe spanningen na 1648

5

De kwetsbaarheid van het platteland 105

Geweld van twee kanten

Strategische overstromingen: voor wie eigenlijk?

Brabantse verschroeiende aarde

Betalingen als bescherming

Het lot van de kleine boer

6

Verliezen en overleven 125

Oorlogsgeweld en propaganda

Sterfte: cijfers en oorzaken

Vrouwen: kwetsbaar en veerkrachtig

De slag voor de haringvissers

Vluchtelingen en scheve tolerantie

Mens en milieu in oorlogstijd

7

Wie betaalde de oorlog? 145

Hollands financiële macht

Oorlogsbudgetten

Een onevenredige belastingdruk

Het grote krediet

Een rijke oligarchie

Het kapitaal kan zichzelf volop verrijken

8

Ongelijke kansen in een oorlogseconomie 167

Het snelle herstel van Holland

De lucratieve wapenhandel

De lasten van de handelsblokkades

De achteruitgang van de internationale riviereconomie

De Generaliteitslanden: stagnatie en herstel

Nieuwe rijken en nieuwe armen

SLOTBALANS

Winnen en verliezen in een winstgevende oorlog 187

Tijdlijn van de belangrijkste gebeurtenissen 197

Verantwoording 199

Noten 201

Kaarten, tabellen en grafieken 220

Illustratieverantwoording 221

Register 222

De Republiek omstreeks 1650.

Oorlog, Gouden Eeuw, ongelijkheid

‘[...] acht jaar geleden [besloot ik] me terug te trekken in een land zoals dit waar een langdurige oorlog zo’n orde heeft gevestigd dat de legers die er op de been worden gehouden slechts lijken te worden ingezet om de burgers in staat te stellen met veel meer zekerheid van de vruchten van de vrede te genieten.’¹

Toen Nederlanders omstreeks 1568 de wapens opnamen tegen het Spaanse bewind, volgde een oorlog die maar liefst tachtig jaar zou duren. Met Nederlanders bedoel ik inwoners van de gebieden die later Nederland zouden vormen, de noordelijke Nederlanden die in 1648 internationale erkenning van de Europese machten kregen als soevereine staat: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Uiteraard is dit begrip Nederland een anachronisme, want vooral in de eerste decennia van de oorlog was er nog geen sprake van een helder omschreven territorium of reguliere staat.

De nieuwe, onafhankelijke Republiek maakte tijdens de oorlog een spectaculaire bloeiperiode door, die vriend en vijand zou verbazen.² Ook de beroemde Franse filosoof René Descartes, hierboven aangehaald, was verbaasd over de relatieve rust en welvaart die er in de noordelijke Nederlanden te vinden waren. Niemand had kunnen denken dat een langdurige oorlog met een economisch wonder kon samengaan.³ Maar dat gebeurde wel. De oorlog creëerde nieuwe en ongekende kansen, met name voor Nederlandse handelaars en ondernemers, zowel in Europa als in verre gebieden overzee. Als gevolg van de nieuw vergaarde netwerken en rijkdommen deden ook de kunsten en wetenschappen het uitzonderlijk goed. De nieuwe welvaart trok een groeiende stroom migranten aan, van wie vele het oorlogsgeweld elders juist ontvluchtten. Omstreeks 1620 was ongeveer tien tot twaalf procent

van de Nederlandse bevolking in het buitenland geboren. Juist deze nieuwe Nederlanders droegen vaak direct aan de spectaculaire culturele en economische bloei bij.

De paradox van oorlog en toch opmerkelijke voorspoed bleef ook bij tijdgenoten niet onopgemerkt. De beroemde Amsterdamse graanhandelaar en burgemeester Pieter Corneliszoon Hooft observeerde in 1619: '[...] oorlog, waardoor alle koninkrijken, vorstendommen, republieken [...] plegen ontvolkt, verarmd, uitgeput en geruïneerd te worden', betekende voor de Republiek juist een 'grotelijkse' toename 'van volk, van neringen, welvaart en vooral ook de inkomsten van het land.'⁴ Op het hoogste regeeringsniveau stelde de Raad van State, de uitvoerende politieke macht van de Republiek, in 1637: '[...] de oorlog die voor andere landen ruïneus is, heeft deze Verenigde Nederlanden gesterkt tot vermeerdering van handel, rijkdom en macht.' De Raad zag dat de vele kosten die voor de oorlog zelf nodig waren het land niet uitputten, want op een 'miraculeuze manier' kwam dat geld de Nederlanders weer ten goede. De uitgaven voor de soldaten en matrozen keerden 'door andere wegen weer terug [...]. Net zoals de wateren die de rivieren in de zee brengen via onbekende wegen door de natuur weerom gebracht worden [...].'⁵

De term Gouden Eeuw voor deze bloeiperiode is omstreden, omdat lang niet iedereen van de nieuwe welvaart profiteerde. Sommigen gingen er flink op achteruit, anderen werden zelfs in hun hele bestaan bedreigd. De oorlog bracht rijkdommen, maar ging ook gepaard met verwoesting van mensenlevens en bezittingen. De nieuwe kansen die de Hollandse stedelijke elite kreeg, gingen ten koste van die voor de gewone man en vrouw, voor grote delen van het platteland en voor de volken overzee die met een agressieve kolonisator te maken kregen. De oorlog vergrootte op die manier de maatschappelijke ongelijkheid tussen rijk en arm. Ik gebruik de term Gouden Eeuw wel, maar dan in economische zin. Het economische wonder vond wel degelijk plaats en maakte Nederland in deze tijd tot het land met het hoogste inkomen per hoofd van de bevolking van de wereld.

Ondertussen kostten al die soldaten, matrozen en oorlogschepen geld, veel geld. Maar het leek wel of Nederlanders die oorlogslasten veel makkelijker konden dragen dan hun tegen-

standers. Dit was alleen mogelijk dankzij een superieure organisatie van de belastingheffing en de leningenpolitiek. Ik wil laten zien dat de opmerkelijke commercialisering in de militaire logistiek, in de militaire organisatie zelf, de Gouden Eeuw mogelijk maakte. Dit kon alleen in een onafhankelijke Nederlandse staat, die de lokale handel en nijverheid veel beter kon bevorderen dan een verre overheerser als de Spaans-Habsburgse koning, die immers altijd regelmatig andere, niet-Nederlandse belangen en prioriteiten had. In een eigen land konden Nederlanders zorg dragen voor een defensie die de eigendommen van hun goeude burgers en ingezetenen beter kon beschermen, ongeacht hun etnische achtergrond of godsdienstige overtuiging.

De oorlog moest dus wel in onafhankelijkheid eindigen, wilde het economische wonder kunnen volgen. Het verhaal van tachtig jaar strijd is daarom een beslissend keerpunt in de Nederlandse geschiedenis. Het hangt immers fundamenteel samen met de wording van het land. Het is jammer dat veel historici dit verhaal nog altijd te veel vertellen vanuit de ogen van de 'overwinnaars', waarin vooral een handjevol slimme Nederlanders als de geuzen, Willem van Oranje, Maurits, Maarten Harpertszoon Tromp en Piet Heyn prominent figuren. Deze mensen komen ook terug in dit boek, maar het waren vooral Hollanders, en dan met name in de steden, die van de oorlog profiteerden. Met Hollanders bedoel ik de inwoners van het gewest Holland, dat wil zeggen het tegenwoordige Noord- en Zuid-Holland plus enkele aangrenzende streken van de huidige provincies Utrecht, Zeeland en Noord-Brabant. De stadhouders behartigden als politieke en militaire leiders in de eerste plaats de belangen van de grotere steden in het westen van het land. De meer landinwaarts gelegen steden en provincies gingen er sociaal en economisch gezien vaak juist op achteruit. Nieuwe landsgrenzen verzwakten de infrastructuur van de vroegere handelslijnen met het Europese achterland. Tijdens de oorlog vond een structurele verschuiving van de macht in de noordelijke Nederlanden plaats. Oost en zuid werden armer, het maritieme noordwesten werd rijker. Het platteland ging er relatief op achteruit, de steden verrijkten. Een groot deel van de Republiek werd ineens een 'bufferzone' voor het rijke westen. Boeren zagen dat hun landerijen werden opgeofferd voor strategische onder-

waterzettingen, vaak alleen maar om ergens een stad of soms het hele Hollandse verstedelijkte gebied te verdedigen. Ondertussen slaagde Holland, samen met Zeeland, erin zijn macht ook internationaal te versterken, met name via nieuwe, spectaculaire handelsnederzettingen overzee, die vaak ten koste van de bevolking in die streken gingen.

Met dit boek wil ik het verband aantonen tussen oorlog, de commercialisering van de oorlog en de Gouden Eeuw, en de vraag beantwoorden waarom vooral de Hollandse stedelijke elites zo rijk konden worden. Maar in dit boek wil ik het verhaal ook op een inclusieve manier vertellen.⁶ Inclusieve geschiedenis betekent het inpassen van meerdere perspectieven, in dit geval de verhalen van de Nederlanders die verloren of er niet echt op vooruit gingen. Die aspecten zijn niet allemaal onbekend, maar ze worden nog te vaak naast het traditionele verhaal verteld. Door juist de verbanden te laten zien tussen de winnende en de verliezende Nederlanders kan de geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog een meer inclusieve geschiedenis worden voor alle Nederlanders van de 21e eeuw. Want hoe ging het met de boeren, met de haringvissers, met de vrouwen, met de katholieken in deze tijd? Hoe kwam het dat sommige overzeese handelsnederzettingen zo rampzalig konden uitpakken voor de bevolking die daar al eeuwen had geleefd? Enkele internationale perspectieven krijgen bovendien een nieuwe plaats in het verhaal, met onder meer de belangrijke rol die het Osmaanse (Turkse) Rijk voor de Nederlandse onafhankelijkheid speelde en die van de Franse hugenoten voor de militaire organisatie van de Republiek.

De jonge Engelsman Fynes Moryson, die in 1592 in Leiden studeerde en in die tijd door de Republiek reisde, schreef: 'Een ding kan ik niet begrijpen: hoe deze provincies, die zoveel belastingen betalen, die tegen een zo machtige vorst oorlog voeren, dat zij toch zelfs in de hitte van de strijd [...] veel rijker zijn geworden, rijker dan elk ander naburig land dat in vrede leeft, en rijker dan dat zij zelf vroeger ooit in vredestijd zelf zijn geweest.'⁷

Oorlog was niet de enige factor die de Gouden Eeuw stimuleerde. Maar oorlog hoorde erbij in vroegmodern Europa, en de vraag is dan hoe die bijdragen [?] aan de exceptioneel hoge economische groei kon bijdragen. Dit boek hoopt bovenal de 'onbekende

wegen' te duiden, die de Raad van State in 1637 nog niet kende, waardoor de oorlog toch zo gunstig kon uitpakken.

De verhaallijnen van de toenemende kansen voor de Hollanders en de neergang van de kansen van andere Nederlanders en andere bevolkingsgroepen komen samen in eenzelfde raamwerk. Het politieke en militaire verhaal past beter in een meer sociaal en economisch kader. Naast de aandacht voor de geavanceerde militaire logistiek, die de verdediging tegen de Spaanse aanvallen mogelijk maakte en Holland verrijkte, is er in *Oorlog en Ongelijkheid* ook aandacht voor wat de oorlog voor de gewone man en de gewone vrouw betekende, in de stad en op het platteland. Waar lagen de kansen voor verrijking, en waarom waren die kansen zo ongelijk verdeeld? Lezers die al voldoende op de hoogte zijn van het politiek-militaire verloop van de oorlog kunnen desgewenst hoofdstuk 1 overslaan. Ik laat het boek niet meteen eindigen in 1648, toen Nederland en Spanje vrede sloten. Oorlog blijft immers lang na de beëindiging ervan nog gevolgen hebben. Daarom ga ik door tot ongeveer 1680. Hoe ver de commercialisering van de oorlog doorwerkte, en hoe dit zorgde voor een grotere ongelijkheid in de Gouden Eeuw, is een verhaal dat nog niet op die manier is verteld.

Uiteindelijk was de Gouden Eeuw vooral Hollands, maar alle provincies namen deel in de oorlog, ze vormden samen een Republiek. Ook was de oorlog een Europese oorlog. Nederland profiteerde van internationale steun, internationale netwerken en internationale coalities. *Oorlog en ongelijkheid* begint met te laten zien hoe Nederland zich met geweld een nieuwe plaats verzekerde in het krachtenveld van Europese grootmachten.

Een oorlog van internationale proporties

‘Er is nooit genoeg tijd en geld in de wereld [...] om de vierentwintig opstandige steden in Holland te bedwingen, wanneer het zo lang duurt ze stuk voor stuk te onderwerpen als het ons tot nu toe heeft gekost bij eerdere steden.’¹

Dit verzuchtte Don Luis de Requesens in 1573, die toen opperbevelhebber van het Spaanse leger in de Nederlanden was. Toen was de oorlog al een kleine vijf jaren aan de gang. De eerste grootschalige militaire operatie van de opstandelingen begon in april 1568 toen Willem van Oranje een veldtocht in Brabant ondernam. Het offensief was gericht tegen het wettige regime van koning Filips de Tweede van Spanje. In die tijd vormden de Lage Landen één geheel, en omvatten zowel de noordelijke als de zuidelijke Nederlanden, vergelijkbaar respectievelijk met ongeveer het grondgebied van het hedendaagse Nederland en België. In het noorden voelde Willem zich gesteund door een gelijktijdige campagne van zijn broer Lodewijk van Nassau. De militaire onderneming liep al snel hopeeloos vast, want Willem had geen geld meer. Zijn adellijke netwerken, die hem tot die tijd nog financieel en militair hadden kunnen steunen, lieten het afweten. Het vooruitzicht voor de rebellen was een aantal jaren ronduit slecht, totdat in de lente van 1572 opeens Brielle zich bij de opstandelingen voegde, en daarna de ene na de andere stad, gevolgd door hele provincies.

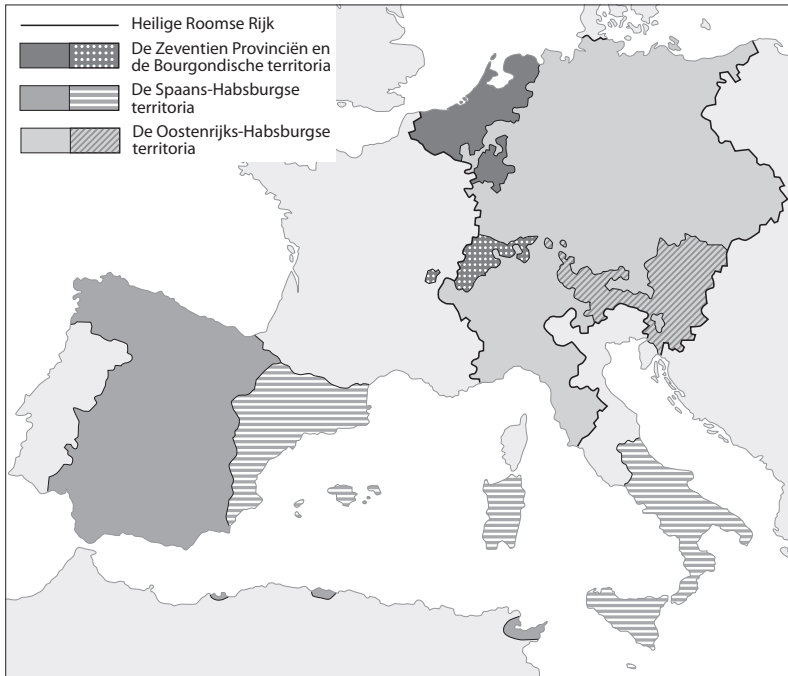
In het begin was de oorlog vooral een soort burgeroorlog.² Burgers van de ene stad voerden strijd tegen een andere, naburige stad, religieuze groeperingen bevochten elkaar en provincies lagen met elkaar overhoop. De meeste militaire acties bestonden uit een terroristische aanval hier en een wraakoefening daar. Slechts sporadisch was er sprake van een grootschalig treffen tussen het

Nederlandse en het Spaanse leger. Net als bij de Nederlandse krijgsmacht was het 'Spaanse' leger een verzamelnaam voor soldaten van velerlei achtergrond. Naast Spanjaarden speelden veel Italiaanse soldaten een hoofdrol. Italiaanse legerleiders als Alexander Farnese (hertog van Parma) en Ambrogio Spínola zorgden uiteindelijk voor de meeste overwinningen van de 'Spanjaarden' tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Daarnaast bevonden zich ook altijd grote contingenten Duitsers onder Spaanse troepen, en soldaten die afkomstig waren uit de Lage Landen zelf.

De oorlog veranderde na het midden van de jaren 1570. Omstreeks 1588 was er zelfs sprake van een behoorlijk afgebakend territorium onder een republikeins staatsbestel. Het conflict zette zich voort als een conventionele strijd tussen twee onafhankelijke staten.³ Maar waarom duurde de oorlog zo lang? Wanneer kan je spreken van een onafhankelijk Nederland? En hoe zat het met de militaire positie na 1648?

In ieder geval duurde de oorlog heel lang omdat de krijg vele, grote belangen raakte, en niet in het minst ook internationaal.⁴ In het begin steunde Engeland de Nederlanders met geld en troepen, daarna Frankrijk. De Republiek onderhield stabiele diplomatieke betrekkingen met Zweden, Venetië en het Turkse Rijk. Aan de andere kant kon Spanje zich laten steunen door de Oostenrijkse Habsburgse macht. Bovendien maakten de Spanjaarden goed gebruik van hun strategische bezittingen in het Middellandse Zeegebied en in Latijns-Amerika. Vanaf 1618 raakte de Tachtigjarige Oorlog verknoot met de Dertigjarige Oorlog, die vooral in de Duitse gebieden woedde.⁵ Deze laatste oorlog wordt ook wel een wereldoorlog genoemd, omdat bijna heel Europa er op een of andere manier bij betrokken was. De strijd zette zich ook voort in de koloniën.

De Tachtigjarige Oorlog duurde ook heel lang omdat het Nederlandse grondgebied lastig terrein was. Optrekkende legers verloren meestal snel hun vaart door de talrijke vestingen en de zwaar versterkte steden.⁶ Juist in de Lage Landen was de verstedelijking al bijzonder ver voortgeschreden. Legers ondervonden bovendien grote hinder van de vele natuurlijke barrières in dit gebied: de ontelbare grotere en kleinere rivieren, de laaggelegen drassige polders en de uitgestrekte moerassige veengebieden.

Het Habsburgse Rijk en de Lage Landen omstreeks 1550. De machtige keizer Karel de Vijfde bracht de Lage Landen in één verband: de zeventien provinciën (de donkergrijs gekleurde gebieden in het noordwesten). Na zijn dood zou zijn Habsburgse Rijk in tweeën uiteenvallen. De Spaans-Habsburgse territoria zouden naar zijn zoon Filips de Tweede gaan, de Oostenrijks-Habsburgse naar zijn broer Ferdinand.

Holland weet zijn grondgebied snel veilig te stellen

Om te begrijpen waarom de oorlog begon, moeten we terug in de tijd. Keizer Karel de Vijfde, de vader van de latere Spaanse koning Filips de Tweede, had in 1549 de zeventien provincies van de Lage Landen in één bestuurlijk geheel verenigd. Deze unie omvatte zowel de noordelijke als de zuidelijke Nederlanden. De verhouding tussen heerser en onderdanen was er een van afwisselende trouw en kritiek. Na de troonafstand van Karel de Vijfde kwam die relatie op scherp te staan met een oplopende weerstand tegen het beleid van Filips de Tweede. Zijn band met de stedelijke elites was minder goed en hij trad hard op tegen gelovigen die niet de katholieke religie aanhingen en dit ook openlijk uitdroegen.

In 1566 organiseerden radicale calvinisten uit protest tegen het strenge religieuze beleid hagepreken, grote preekbijeekkomsten

Filips de Tweede, portret door Jan Vermeyen, 1555. Filips de Tweede was overtuigd van de goddelijke oorsprong en voorzienigheid inzake zijn koningschap. Hij zette zich in om het katholicisme te verdedigen en het opkomende protestantisme te bestrijden. In het Middellandse-Zeegebied had hij met een andere machtige tegenstander te maken, het islamitische Turks-Osmaanse Rijk. Dat hij tegelijk moest strijden tegen de opstandige Nederlanden en het Turkse Rijk zou te veel zijn voor zijn schatkist. In de Spaanse legers braken regelmatig muiterijen wegens wanbetaling uit, die Filips' militaire slagkracht geen goed deden.